

הקדוש ברוך הוא את ידו, ומיעט את קומתו. (76)

על ידי מלכי צדק, שאמר את מזמור ק"י 'לאדני שב לימיני', ומלכי צדק אמר מזמור זה על אברהם. (77)

ועל ידי אברהם, שאמר את מזמור פ"ט 'משכיל לאיתן האזרחי, ואיתן האזרחי הוא אברהם, כמבואר להלן טו א. (78)

ועל ידי משה, שאמר אחד עשר מזמורים, ממזמור צ' "תפילה למשה", ועד מזמור ק"א, שאותו אמר דוד המלך. (79)

ועל ידי הימן, שאמר את מזמור פ"ח 'משכיל להימן'.

ועל ידי ידותון, שאמר את מזמורים ל"ט ס"ב ע"ז, שנאמר בהם 'למנצח לידותון'.

ועל ידי אסף, שמוזכר פעמים רבות בתהלים.

ועל ידי שלשה בני קרח, שאמרו את המזמור א-10 'שיר מזמור לבני קרח', וכן עוד מזמורים רבים שמוזכר בתחילתם שהם 'ל בני קרח'. (1)

ירמיה כתב את ספרו, וכן כתב ספר מלכים,

76. על פי יד רמ"ה.

77. על פי רש"י ומהרש"א, ועיין יד רמ"ה שהאריך.

78. הקשה היד רמ"ה כיצד יתכן לומר שאברהם הוא שאמר את מזמור זה והלא כתוב בפסוק זה 'ושבעתי לדוד עבדי', ודוד לא היה בימי אברהם. ותירץ הרמ"ה שאברהם אמר פסוק זה בנבואה על דוד המלך.

79. רש"י. וכן כתב בתהלים פרק צ'. אך לפי דברי רבינו גרשום שהובא לעיל הערה 75, שמזמור שיר ליום השבת נאמר על ידי אדם הראשון, צריך לומר שמשם אמר רק שני פרקים [צ' צ"א] שהרי מזמור צ"ב [ליום השבת] הוא מזמורו של אדם הראשון, וצ"ע.

1. התוס' הביאו גירסה נוספת, שבה כתוב דגם שלמה המלך היה מעשרה זקנים שעל ידם נכתב ספר התהלים, כמו שנאמר במזמור ע"ב 'לשלמה אלהים משפטיך'. וכתבו התוס' דלגירסתם צריך לומר ש'אסף' המוזכר כאן

כאחר מעשרה זקנים הוא 'אביאסף' בן קרח, דאם אינו בן קרח נמצא שהיו אחד עשר זקנים כולל שלמה, ולכן צריך לומר שאסף הוא אחד משלשת בני קרח המוזכרים כאן.

והקשו התוס' לפי הגירסה שלפנינו שבה לא מוזכר שלמה כאחד מעשרה זקנים, והלא מפורש בתהלים ששלמה אמר 'לשלמה אלהים משפטיך וגו', ותירצו התוס' דדוד הוא שאמר מזמור זה ובו התפלל על שלמה בנו. והתוס' הביאו ראיה לזה, שהרי בסוף אותו מזמור נאמר 'כלו תפילות דוד בן ישי'. — ולפי הגורסים ששלמה היה מאחד עשר זקנים כתבו התוס' שצריך לומר שאף שבסוף המזמור נאמר 'כלו תפילות דוד בן ישי' זהו משום שדוד סיים את המזמור, אך עיקרו של המזמור נאמר על ידי שלמה.

רש"י בתחילת ספר תהלים פרק א' פסוק א' כתב שעשרה זקנים שעל ידם נאמר ספר תהלים הם: אדם, מלכי צדק, אברהם, משה, דוד, שלמה, אסף, ושלשת בני קרח. — הרי, שרש"י הוסיף למנין עשרת הזקנים את דוד עצמו [וכן את שלמה], ומאידך השמיט רש"י את הימן וידותון. וכתב מהרש"א דרש"י פירש דמה שאמרה הברייתא 'הימן' הכונה למשה כמו

וקינות, מגילת איכה.

חזקיה וסיעתו [בני דורו שהאריכו ימים אחריו], כתבו את הספרים הבאים:

[ימש"ק סימן לראשי התיבות של שמות הספרים].

ספר ישעיה, שלא הספיק לכתוב ישעיה הנביא את ספרו משום שהרגו המלך מנשה, והנביאים לא היו כותבים את ספריהם אלא לפני מותם.

ספר משלי.

כמו שמפורש בספר משלי [כה א]: 'משלי שלמה, אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה'. ואף על פי שלא חזקיה עצמו כתבו, כמבואר בפסוק הזה שאנשי חזקיה הם שכתבוהו, מכל מקום נקרא הספר על שמו של חזקיה, משום שהוא גרם להם לעסוק בתורה, כמבואר במסכת סנהדרין [צד ב.](2)

וכן כתבו חזקיה וסיעתו את מגילת שיר השירים ומגילת קהלת.⁽³⁾

אנשי כנסת הגדולה, שהם חגי זכריה ומלאכי, זרובבל ומרדכי, וחבריהם, כתבו את הספרים הבאים:

שהקשתה הגמרא לקמן. ולגבי 'ידותון' סבר רש"י שאין זה אדם כמו שכתב רש"י שם בתהילים דיש אומרים 'אין ידותון שבספר הזה אלא על שם הדתות והדינים של גזירות שעברו עליו ועל ישראל'.

2. על פי רש"י ותוס'.

מבואר בדברי הגמרא דשלמה לא כתב כלל את ספריו אלא חזקיה וסיעתו כתבום. ובמהרש"א ביאר מדוע לא כתב שלמה עצמו את ספריו, משום שלא היו הנביאים כותבים את ספריהם אלא לפני מותם כמבואר ברש"י כאן [ד"ה כתבו ישעיה], ובסוף ימיו נטרד שלמה ממלכותו.

אך בדברי חז"ל על הפסוק 'אשר העתיקו אנשי חזקיה' מבואר דשלמה אכן כתב את ספריו, אלא שספרי שלמה היו גנוזים, ובאו אנשי חזקיה והעתיקום, [כן הוא במדרש משלי ובילקוט שמעוני] ויותר מפורש באבות דרבי נתן פרק א' ברייתא ג', שם מבואר שבראשונה גנזו את משלי שלמה משום שהיו אומרים 'משלות הם ואינם מן הכתובים', עד שבאו אנשי חזקיה ופירשו אותם כמבואר שם באריכות,

והוציאום מגניזתם.

וכן כתב המאירי בפירושו למשלי שם, זה לשונו: 'שאף על פי שאנשי חזקיה היו המעתיקים, אבל המחבר היה שלמה. ונראה שלא נכתבו בספר זה עד דורו של חזקיה... והעתיקום וחברום עם שאר דבריו הנכבדים.

וכן בדברי רש"י שם בפסוק מבואר, ששלמה הוא שכתב את ספריו, אלא שאנשי חזקיה רק פירשו והעתיקו את דבריו.

ולפי כל זה צריך לומר, כי מה שמבואר כאן שחזקיה כתב את ספרי משלי קהלת ושיר השירים, אין הכוונה שהם לא היו כתובים קודם לכן, אלא שהם 'העתיקו' ופירשו את הדברים.

התוס' רי"ד בפירושו לנביאים וכתובים [ירושלים תשל"ח] פירש, שהרבה ספרים חיבר שלמה ולא נכתבו, ואלו הדברים שהעתיקו אנשי חזקיה, הם היו כתובים באותם הספרים, וראו אותם שהם מעניין יראת שמים, והעתיקו אותם משם, ושאר הספרים שלא היו מיראת שמים, גנוזים.

3. מדברי רש"י משמע שהמקור לכך שאנשי כנסת הגדולה כתבו את קהלת, הוא מאותו מקור

הקטנות האלו לספריהם, ועשאוּן יחד לספר גדול, כדי שלא יאבדו הנבואות ההן מחמת קטנם.

עוד כתבו אנשי כנסת הגדולה, את ספר **דניאל, ומגילת אסתר**. כי דניאל ואסתר לא יכלו לכתוב את נבואותיהם משום שהיו בחוץ לארץ, ולא ניתנה נבואה להכתב בחוץ לארץ.⁽⁵⁾

עזרא כתב את ספרו, אך לא סיימו,⁽⁶⁾ וכן כתב עזרא את **יחס של דברי הימים**, דהיינו, את ספר דברי הימים, העוסק בסדר יחוס

[קנדיג סימן לאותיות המופיעות בשמות הספרים].

יחזקאל, לפי שיחזקאל הנביא עצמו לא כתב את ספרו, משום שהיה בחוץ לארץ, ולא ניתנה נבואה להכתב בחוץ לארץ.⁽⁴⁾

וכן כתבו את ספר **שנים עשר** [תרי עשר], כי חלק מהנבואות שבספר תרי עשר, לא נכתבו על ידי הנביאים שנבאו אותן, כיון שהיו נבואותיהם קטנות בכמותם. ובאו חגי זכריה ומלאכי [שהיו נביאים אחרונים], וכתבו את נבואותיהם, וצירפו את כל הנבואות

שכתבו את ספר משלי, והיינו מהפסוק 'גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה'. וצריך ביאור האיך משמע כאן על ספר קהלת.

4. על פי רש"י. והקשו התוס', הרי גם ירמיה היה בחוץ לארץ, שהרי הלך למצרים ונתנבא שם כמה נבואות, ולא מצינו שחזר משם. ועיין בשו"ת 'נודע ביהודה' [אורח חיים תנינא סימן ק"ו], שהקשה השואל שם על דברי התוס' מפסוק מפורש בירמיה פרק מ"ד פסוק כ"ח 'ופליטי חרב ישכון מן ארץ מצרים...' הרי שהפליטים שהיו במצרים שבו לארץ ישראל. ועיין בנודע ביהודה שם מה שתירץ.

ותירץ הגר"ז, שיש שני דינים במגילת אסתר. א. כתיבת מגילה כדי לקרא בה מתוך הכתב, ודין זה הוא אפילו אם לא הייתה המגילה חלק מה'כתובים', כי מכל מקום יש דין לקרא במגילה. ב. דין 'כתבי הקדש' שיש על המגילה. ולפי זה כתב הגר"ז, שמרדכי ואסתר כתבו את המגילה כדי לקרא בה, אך עדיין לא היתה המגילה חלק מ'כתבי הקדש', שהרי כדי לכתוב כתבי הקדש צריך לכתבם בארץ ישראל, לפי שלא ניתנה נבואה ליכתב בחוץ לארץ. ואחריהם באו אנשי כנסת הגדולה וכתבו שוב את המגילה בארץ ישראל והחילו עליה דין 'כתבי הקדש'. ועיין עוד בדברי הגר"ז שם שהאריך.

והמהר"ל פירש, כי מה שלא כתב יחזקאל את ספרו, הוא משום שבא לכתוב את ספרו לפני מיתתו, ואז היו אנשי כנסת הגדולה בעולם, ולהם ראוי לכתוב, כי הגדול הוא שכותב. ולפיכך אנשי כנסת הגדולה הם שכתבו את ספר יחזקאל, וכן פירש לקמן גבי ספר דניאל.

והנה, לאחר שאנשי כנסת הגדולה החילו על המגילה דין 'כתבי הקדש', שוב הדין מחייב לקרא את המגילה כמו שקוראים כתבי הקדש, והיינו בברכה ומתוך הכתב במגילה כשורה.

5. על פי רש"י. והקשה בחידושי מרן רי"ז הלוי [הלכות מגילה פרק ב' הלכה ט'] דבספר סדר עולם [פרק כ"ט] מבואר שאסתר ומרדכי הם שכתבו את המגילה בחוץ לארץ, וכן מבואר

6. כמבואר בגמרא לקמן לפי פירושו של הירמ"ה עיין לקמן הערה 9.

הדורות, עד לו, עד שהגיע ליחוסו שלו. (7)
וברייתא זו, שמבואר בה שעזרא כתב את
סדר יחוסו, מסייעא ליה לרב.

דאמר רב יהודה אמר רב: לא עלה עזרא
מבבל, עד שיחס עצמו, ורק אז עלה (8)

ומאן אסקיה? מי סיים לכתוב את ספר
עזרא? [עיין בהערה הבאה]

נחמיה בן חכליה! (9)

אמר מר, יהושע כתב ספרו, וכן כתב את

הפסוקים האחרונים של ספר דברי הימים. נמצא
שספר עזרא הוא למעשה המשך לספר 'דברי
הימים'. וכן כתב המלבי"ם, בעזרא פרק א' פסוק
א'.

ב. חז"ל לא מנו את ספר נחמיה בין ספרי
הכתובים כספר בפני עצמו, אלא כללוהו בספר
עזרא [ועיין לעיל דף י"ד 65 טעם הדבר], נמצא
שתחילתו של ספר נחמיה 'דברי נחמיה בן
חכליה' הוא למעשה המשכו של ספר עזרא,
ועיין רש"י בתחילת ספר נחמיה.

ועתה נבא לבאר דברי הגמרא והראשונים.

בפשטות, היה אפשר לבאר את דברי הגמרא,
שעזרא כתב את ספרו וכן כתב את ספר דברי
הימים, אלא שלא כתב את כל ספר דברי הימים,
אלא רק עד שהגיע ליחוסו שלו, ולפירוש התוס'
עד שהגיע לפסוק 'ולו שני אחים'.. ועל זה
מקשינן 'ומאן אסקיה', פירוש, מי סיים את ספר
'דברי הימים'. ומתרצת הגמרא, נחמיה בן
חכליה. אך פירוש זה קשה מאד מחמת כמה
קושיות.

א. עזרא לא הוזכר כלל בספר 'דברי הימים',
ואם כן מהו שפירש רש"י שכתב את הספר עד
שהגיע ליחוסו שלו. [כן הקשו המהרש"א
והמהרש"ל].

ב. לפי פירוש זה נמצא שספר עזרא כולו
נכתב בידי עזרא, וזה לא יתכן שהרי חלקו השני
של ספר עזרא נכתב בידי נחמיה כמו שהבאנו
לעיל. [וקושיה זו הקשה המהרש"ל].

ג. מהו מקור הגמרא שעזרא לא סיים את ספר
דברי הימים, וגם קושיה זו הקשה המהרש"ל

7. על פי רש"י. ודבר זה צריך ביאור, שהרי
עזרא לא מוזכר כלל בכל ספר דברי הימים, ועיין
להלן הערה 9 באריכות. אבל התוס' חולקים,
וסוברים שהגיע עד הפסוק 'ולו אחים בני
יהושפט' [דברי הימים ב' פרק כ"א פסוק ב'].
ובריטב"א כתב, שאין נפקא מינה בין פירוש
התוס' לפירוש רש"י, משום שפסוק זה שהזכירו
התוס' הוא הפסוק שמוזכר בו יחוסו של עזרא.
וגם דברים אלו צריכים ביאור, שהרי לא מוזכר
בפסוק כלל את עזרא ויחוסו.

8. המהרש"א בחידושי אגדות תמה, מהיכן
הראיה שיחס עצמו ואחר כך עלה, והלא אפשר
שעלה ואחר כך יחס את עצמו, ועיין להלן.
הרש"ש הקשה מכאן על דברי רש"י לעיל,
שכתב דלא ניתנה נבואה להכתב בחז"ל, דהלא
כאן מבואר דעזרא כתב לפני שעלה לארץ
ישראל.

9. על פי היד רמ"ה שפירש דקושית הגמרא
'ומאן אסקיה' מוסבת על ספר עזרא.

והנה כדי להבין את דברי הגמרא ושיטות
הראשונים יש להקדים שתי הקדמות:

א. ספר דברי הימים מתחיל מאדם הראשון
ומסתיים בימי חורבן בית ראשון וגלות העם.
כאשר שני הפסוקים האחרונים בספר מתחילים
לספר על בנין בית שני, 'כה אמר כרש מלך
פרס... והוא פקד עלי לבנות לו בית בירושלים'.
ובזה מסתיים הספר. וספר עזרא מתחיל בתחילת
תקופת בית שני, כאשר ספר עזרא פותח בשני

שמונה הפסוקים האחרונים שבתורה, כמו שמבואר להלן.

תניא, שנינו בברייתא, כמאן דאמר לעיל, דשמונה פסוקים האחרונים שבתורה, יהושע

כתב, ולא משה.

דתניא, נאמר בספר דברים [לד ה]: 'וימת שם משה עבד ה'.

'עד לו' [לרש"י עד שיחס עצמו, ולהתוס' עד הפסוק 'ולו שני אחים' בדה"י ב' פרק כ"א]. ואף על גב שעזרא לא מוזכר כלל בספר דברי הימים, ואם כן מהו שפירש רש"י שכתב עד שיחס עצמו. פירש המהרש"א שהכונה שכתב את יחוס אביו 'שריה' המוזכר בדברי הימים, ומה שאמרו 'עד לו' הכונה עד ולא עד בכלל, והיינו עד אביו.

ועל פירוש רש"י ותוס' יש להקשות שתי קושיות.

א. מהו המקור לכך שעזרא לא סיים לכתוב את ספר דברי הימים, וכמו שהקשה המהרש"ל.

ב. ביותר צריך עיון, כיצד פירשו רש"י ותוס' את קושית הגמרא 'ומאן אסקיה', שממה נפשך, אם הם פירשו כהרמ"ה שהכונה היא, מי כתב את ספר עזרא, אם כן עדיין קשה, מי סיים את ספר דברי הימים? דהלא לשיטתם עזרא לא סיימו. ואם נאמר שהם פירשו שקושית הגמרא היא מי סיים לכתוב את ספר 'דברי הימים' (וכן משמע לשון רש"י שפירש סתם 'מי סיימו') ועל זה מתרצינן שנחמיה סיימו, אם כן קשה א. מהו המקור שנחמיה סיים את ספר דברי הימים. ב. מה שהקשה המהרש"ל, דלפי זה משמע בגמרא שעזרא כתב את כל ספר עזרא, כולל החלק הקרוי 'נחמיה' שהוא חלק מספר עזרא כמו שנתבאר לעיל, וזה לא יתכן שהרי חלקו השני של ספר עזרא נכתב בידי נחמיה, וכמו שכתב רש"י עצמו בתחילת נחמיה, וצ"ע.

המהרש"ל כתב פירוש מחודש בדברי הגמרא, עין שם. ובתוך דבריו פירש שקושית הגמרא 'ומאן אסקיה', הכונה מי סיים את ספר עזרא, כפירוש הרמ"ה.

והוסיף 'דאין זה אלא דברי נביאות בלא טעם' ומאידך יש להקשות: מהו המקור שנחמיה סיים את ספר דברי הימים.

ונראה, שמחמת קושיות אלו פירש הרמ"ה שקושית הגמרא 'ומאן אסקיה' היינו מי סיים את ספר עזרא. וביאור דבריו נראה, דמאחר שנתבאר לעיל שספר 'דברי הימים' הוא ספר קודם לספר עזרא שמהווה המשך לספר דברי הימים, אם כן יש לפרש שמה שאמרו שעזרא כתב ספרו וספר דברי הימים עד לו, הכונה שכתב את סדר הדברים מדברי הימים ועד עזרא עד שיחס את עצמו בספר עזרא, ואז פסק.

[ואין צריך לומר שבפועל כתב את 'דברי הימים' לפני עזרא, אלא עיקר הענין הוא שבסדר הדורות ספר עזרא מאוחר מספר דברי הימים, ושם יחס עזרא את עצמו ופסק מלהמשיך את סדר הדורות אך במלבי"ם בתחילת ספר עזרא כתב שעזרא כתב קודם את ספר דברי הימים ואחר כך את ספר עזרא].

ועל זה הקשו 'ומאן אסקיה' היינו מי סיים את ספר עזרא כמו שפירש הרמ"ה. ומתרצינן, נחמיה בן חכליה, והיינו כמו שמפורש בפסוק שנחמיה הוא שהמשיך את ספר עזרא, וכמו שביארנו לעיל שספר נחמיה הוא המשכו של ספר עזרא, ובוהו נתישבו כל הקושיות.. נמצא לפי זה שספר דברי הימים נכתב כולו בידי עזרא, וכן משמע בדברי הרמב"ן בחיבורו 'ספר הגאולה' [הודפס ב'כתבי הרמב"ן' הוצאת מ' הרב קוק, עמוד רעב — ב], דעזרא כתב את כל ספר דברי הימים.

אבל ברש"י ובתוס' מבואר להדיא שעזרא לא סיים לכתוב את כל ספר דברי הימים אלא כתב

ודבר זה לא יתכן, כי האם אפשר שיהא ספר תורה חסר אפילו אות אחת קודם מיתת משה!?

והרי כתיב, שמשה אמר ללוויים [דברים לא] "לקוח את ספר התורה הזה", ומשמע שספר התורה כבר היה מושלם אז!

אלא, עד כאן, עד הפסוק 'וימת שם משה', הקדוש ברוך הוא אומר את דברי התורה למשה, ומשה כותב (11) בדיו. (12)

אבל מכאן ואילך, מ'וימות משה', הקדוש ברוך הוא אומר, ומשה כותב בדמעה, ולא בדיו. (13)

ומפרשת הברייתא, שלא יתכן לומר שמשה הוא שכתב פסוקים אלו. כי האם אפשר הדבר שיהא משה חי, (10) וכתב 'וימת שם משה'?

אלא, עד כאן כתב משה. מכאן ואילך, מ'וימת משה' עד סוף התורה, שמונה פסוקים, כתב יהושע, דברי רבי יהודה,

ואמרי לה, יש אומרים, שהם דברי רבי נחמיה.

אמר לו רבי שמעון: אם נאמר שיהושע סיים את כתיבת התורה לאחר מיתת משה, נמצא כי קודם שמת משה לא הושלם ספר התורה,

והנה, דברי הגמרא טעונים ביאור, דרבי שמעון הסוכר שמשה כתב גם את שמנה פסוקים אחרונים, כיצד הוא מישב את קושית רבי יהודה 'אפשר משה חי וכתב וימת שם משה'.

וביאר בזה הגר"א [הובא בסוף אדרת אליהו], דהנה התורה נכתבה אלפיים שנה קודם בריאת העולם, אף שעדיין לא היו שמים וארץ וכל אשר בהם, ואם כן יש להקשות: כיצד נכתבו בתורה קודם שהיו. וביאר הגר"א שאז הייתה התורה כתובה על ידי צירופי אותיות ומילים שהם שמותיו של הקב"ה על פי צירופים וסודות נעלמים ולא הייתה התורה נקראת כפי שהיא נקראת עתה, ואחר שברא הקב"ה את העולם, חילק את התורה לתיבות ואותיות. ולפי זה כתב הגר"א שמשה כתב את הפסוקים האחרונים בערבוב אותיות [בדמעה לשון 'ודמעתך' — ערבוב], על פי צירופי אותיות שהם שמותיו של הקדוש ברוך הוא, וכשכתבם לא היה כתוב 'וימת משה' אלא תיבות אחרות, ולאחר מיתתו כתב יהושע את הפסוקים כפי הגלוי. נמצא שמשה לא כתב כלל את התיבות 'וימת שם משה' ומיושבת קושית רבי יהודה.

10. לפי הגירסה במנחות דף ל', ועיין במסורת הש"ס.

11. על פי גירסת הב"ח, וכן מוכח מדברי רש"י כמו שיבואר להלן הערה 15, אך הגרסה שלפנינו שונה, וכן גרס רש"י במנחות ל — א ונבארה להלן.

12. על פי הריטב"א, ועיין בהערה הבאה.

13. על פי הריטב"א. ועיין לקמן פירוש אחר בגמרא לפי גירסה שונה.

ובהגהות 'עיני שמואל' הביא מדברי הרמ"ע מפאנו בעשרה מאמרות שכתב וזה לשונו — 'ופשוטן של דברים, שדמוע תדמע עינו של משה, על מה שיודע אחרי מותו כי השחת ישחיתון, ושלא זכו שיכנס עמהם לארץ ישראל... והיה אותו הדמע מגוון הדיו מהשחור שבאישון בת עין יורד טיפין לכלל אות כמנין מבהיק מעצם השמים, עד שהיו האותיות מתאימות ואין עינו של משה ולא הספר תורה חסרים כלום'.

ירמיהו? 'ויאמר להם: ברוך, מפיו יקרא אלי, ירמיהו קרא לי בפיו את כל הדברים האלה, ואני כותב על הספר בדיו'. (15)

כמוֹן אִזְלָא הָא, כדעת מי היא המימרא דאמר רבי יהושע בר אבא אמר רב גידל אמר רב: שמונה פסוקים אחרונים שבתורה, רק יחיד קורא אותן, ואין מפסיקים בהם

ומביאה הברייתא ראייה שאכן כך היה סדר כתיבת התורה בסיומה, שהקדוש ברוך הוא אומר ומשה כותב. (14) שהרי כך היה גם סדר כתיבת הנביאים

כמוֹן שְׁנֵאמַר לְהֵלֵךְ בְּנִבְיָא יִרְמְיָה [פֶּרֶק לֵן], כאשר שאלו השרים את ברוך: 'הגד לנו איך כתבת את כל הדברים האלה מפיו' [של

מרוּב צַעֲרוֹ, שהרי אלו היו קינות. הגרי"ז פירש באופן מחודש. שחלוק דין כתיבת כל התורה מדין כתיבת שמונה פסוקים אחרונים. שבכל התורה היה משה כותב מה שנאמר לו, ככל נביא שכותב נבואתו, ולכן משה אמר בפיו קודם הכתיבה, משום שהיה לו דין נביא על הדברים, וניתנה לו הנבואה לאמרה לכלל ישראל, ואחר כך כתבה. אבל שמונה פסוקים אחרונים שבתורה, הקדוש ברוך הוא היה אומר, ומשה כותב אך לא אומר, משום שלא היה משה נביא לגבי ענין מותו, ולא נצטווה לומר זאת לכלל ישראל. ורק כתב את מה שהקדוש ברוך הוא ציווהו לכתוב. וזהו שהביאו ראייה מברוך, שכתב את נבואת ירמיהו, אף שברוך עצמו לא היה נביא.

והנה, לפי שתי הגירסאות, קשה, כיצד מיישב רבי שמעון את הקושיה 'אפשר משה חי וכתב ימית שם משה'. ועיין לעיל שהבאנו את פירוש הגר"א והמהר"ל בזה. אך המהרש"א ביאר באופן אחר על פי הדברים הנ"ל, וכתב שצריך לצרף את שתי הגירסאות, והיינו שמשא לא אמר בפיו לפני הכתיבה, וכן כתב את האותיות בדמע ולא בדיו. ולפי זה מיושב, שלא היה זה כשקר ח"ו, לא האמירה ולא הכתיבה, שהרי לא אמר בפיו 'ימית משה', וכן לא כתב זאת ככתיבה גמורה, אלא רק בדמע. ומכל מקום, כיון שכתב זה בדמע, כבר יכל לומר 'לקוח את ספר התורה הזה'.

ולפי זה אמר הגר"א, שאין כאן מחלוקת, אלא לכולי עלמא כתב משה וכתב יהושע, אלא שמשא כתב רק צירופי שמותיו של הקב"ה, ויהושע תרגם את זה לפסוקים שלפנינו.

המהר"ל פירש באופן אחר, שהדמע הוא התחלת סילוקו של משה 'שהדמעות יוצאם מן האדם והולכים, ודבר זה התחלת סלוק גוף, כי הם כליון כחו, ולכן הוא התחלת מיתתו, ושייך לומר 'ימית'. ועיין שם מה שהוסיף.

המהרש"א ביאר ענין זה באופן אחר, ודבריו יובאו להלן הערה 15.

14. על פי רש"י כאן, אך במנחות פירש באופן אחר ויובא להלן.

15. כל זה על פי רש"י כאן. אבל במנחות נדף ל — אן פירש רש"י את הסוגיה באופן אחר. דהתם גרסינן 'אלא עד כאן הקדוש ברוך הוא אומר ומשה אומר וכותב, מכאן ואילך הקדוש ברוך הוא אומר ומשה כותב בדמע', ופירש רש"י שם שבכל התורה הקדוש ברוך הוא אומר ומשה אומר אחריו כדי שלא יטעה [ובריטב"א הוסיף, דהוא מרוב חיבה] וכותב, ומפסוק זה של 'ימית שם משה' הקדוש ברוך הוא אומר ומשה כותב בדמע כלומר שכתב ובכה ולא אמר אחריו מרוב צער. ועל זה הביאה הגמרא ראייה מהפסוק 'ויאמר להם ברוך, מפיו יקרא אלי את כל הדברים האלה, ואני כותב על הספר בדיו', שלא היה ברוך חוזר אחרי ירמיהו על הנבואות

לקרא לעולה נוסף שיקרא חלק מהפסוקים, אלא אחד קורא את כל ח' הפסוקים.⁽¹⁶⁾

לימא כרבי יהודה היא, הסובר שפסוקים אלו כתב יהושע, ולפיכך אין דין הפסוקים האלו כדין כל פסוקי התורה שמותר להפסיק בהם, ו**דלא כרבי שמעון**, הסובר שמשה כתב פסוקים אלו. כי לדבריו, פסוקים אלו הרי הם ככל התורה.⁽¹⁷⁾

ודוחה הגמרא: **אפילו תימא**, יתכן לומר, שגם ל**רבי שמעון**, הסובר שמשה הוא שכתב את שמונה הפסוקים, מכל מקום, דין פסוקים אלו שונה, **הואיל ואשתנו** פסוקים אלו משאר פסוקי התורה שהרי נכתבו בדמע, לכן **אשתנו** גם לענין זה שאין מפסיקים בהם:

שנינו לעיל בבבלייתא: **יהושע כתב ספרו**.

ומקשה הגמרא: **והכתיב בספר יהושע וימת יהושע בן נון עבד ה'**, ולא יתכן שיהושע

כתב פסוק זה בעודו חי.

ומתרצת הגמרא: דאת סוף הספר **אסקיה גמר** לכתוב **אלעזר**.

ומקשה הגמרא: **והכתיב בפסוק האחרון** ספר יהושע **ואלעזר בן אהרן מת'**, ולא יתכן שאלעזר כתב פסוק זה בעודו חי.

ומתרצת הגמרא: פסוק זה, **אסקיה**, גמר לכתוב **פנחס**.

שנינו לעיל בבבלייתא: **שמואל כתב ספרו**.

ומקשה הגמרא: **והכתיב בספר שמואל** **ישמואל מת'**. ולא יתכן ששמואל כתב פסוק זה בעודו חי.

ומתרצת הגמרא: דאת סוף הספר **אסקיה**, גמרו **גד החוזה ונתן הנביא**.

שנינו לעיל בבבלייתא: **דוד כתב ספר תהלים**

16. על פי רש"י ור"ת בתוס'. והטעם שרק יחיד קורא אותן כתב רש"י במחזור ויטרי סימן תי"ח דהוא משום שאין להפסיק בפטירתו של יסוד העולם. ועיין בהערה הבאה.

אך הרמב"ם [פרק י"ג מהלכות תפילה הלכה ו'] פירש דכוונת הגמרא, שמותר לקרא פסוקים אלו בבית הכנסת אף אם אין עשרה. — ובראב"ד שם חולק ומפרש כרש"י.

ובשיעורי הגאון רבי שמואל רוזובסקי הקשה בשם הגרי"ז על דברי הרמב"ם, שהרי מה שצריך בכל קריאת התורה עשרה, אין זה מדין קריאת ספר תורה, אלא הוא דין כללי שבכל דבר שבקדושה צריך עשרה, ואם כן הלא שמונה פסוקים אלו הם גם דבר שבקדושה, ומדוע אין צריך עשרה לקריאתם.

פירוש נוסף בדברי הגמרא כתב הר"י מיגאש, שהקורא בסוף התורה אינו רשאי לקרא פסוקים אלו יחד עם הפסוקים שלפניהם, דאם כן נמצא שקורא את מה שכתב משה יחד עם מה שכתב יהושע. אלא מהפסוק **וימת שם משה'** מפסיק ועולה אחר וקורא פסוקים אלו בפני עצמן כדי שיהיה ניכר שלא משה כתבן אלא יהושע. וכן כתב היד רמ"ה.. ולפי דבריו יש לומר דכשמקשינן לימא רבי יהודה היא, הכונה דמוכח כרבי יהודה שיהושע הוא שכתב את שמונה הפסוקים האחרונים ולכן אין לקרא פסוקים אלו עם שאר התורה, ועל זה משני דהואיל ואשתני אשתני.

17. צ"ע, לפי מה שהבאנו בהערה הקודמת

על ידי עשרה זקנים.

ומקשה הגמרא: **ולחשוב נמי לאיתן האזרחי** כאחד מן הזקנים שאמרו תהלים, שנאמר בתהלים פ"ט 'משכיל לאיתן האזרחי'.

ומתרת הגמרא: **אמר רב, איתן האזרחי זה הוא אברהם**, ואברהם כבר מנוי בכרייתא בכלל עשרה זקנים.

וראיה לכך ש'איתן האזרחי' הוא אברהם: **כתיב הכא בתהלים 'איתן האזרחי', וכתיב התם בישעיה [מא ב] 'מי העיר ממזרח צדק' וגו'** [ופסוק זה מוסב על אברהם, כמבואר בסנהדרין קח ב]. ולמד רב, כי מי שנאמר בו 'ממזרח צדק', הוא איתן האזרחי.

ומוסיפה הגמרא להקשות על הכרייתא, האומרת שדוד כתב תהלים על ידי עשרה זקנים:

קא חשיב, התנא בכרייתא מחשיב את משה כאחד מעשרה זקנים, וכן **קא חשיב הימן**, שגם הוא היה אחד מעשרה זקנים.

ומקשה הגמרא: **והאמר רב: הימן זה משה**.⁽¹⁸⁾ ואם כן, אין כאן עשרה זקנים אלא תשעה. שהרי הימן ומשה, הם אחד.

וראיה לכך שהימן הוא משה: **כתיב הכא בספר תהלים [פרק פח], 'משכיל להימן'**.

וכתיב התם, בחומש במדבר, שהקדוש ברוך הוא אמר על משה 'בכל ביתי נאמן הוא'. ומוכח שהימן הוא משה, כי 'הימן' הוא מלשון 'נאמן'.

ומתרת הגמרא: אף על פי שמשה נקרא גם 'הימן', מכל מקום, אין זה הימן שהיה מעשרה זקנים, אלא **תרי הימן הו'**!

שנינו בכרייתא: **משה כתב ספרו, ופרשת בלעם**, וכן כתב את ספר **איוב**.

וכרייתא זו מסייעא ליה לרב לוי בר לחמא.

דאמר רב לוי בר לחמא: איוב, בימי משה היה.

וראיתו היא, משום ד**כתיב הכא בספר איוב** [יט כג], שאיוב אמר 'מי יתן אפוא'⁽¹⁹⁾ ו**יכתבון מלי' וכתיב התם**, בחומש שמות [לג טז], שמשה אמר לקדוש ברוך הוא: **'ובמה יודע אפוא כי מצאתי חן בעיניך'**.

ולמד רב לוי גזירה שוה מהמילה 'אפוא' הכתובה באיוב למילה 'אפוא' הכתובה גבי משה, שאיוב בימי משה היה.

ומקשה הגמרא: **ואימא, אולי איוב היה בימי יצחק**, דהרי **כתיב ביצחק** שאמר לישמעאל 'מי אפוא' הוא הצד ציד' ואם כן נקיש 'אפוא' הכתוב באיוב ל'אפוא' שנאמר ביצחק.

18. כתב ב'בן יהודע' דדבר זה נרמז בשמו של משה, דבשם משה במילואו מ"ם ש"ן ה"א, יש בו אותיות 'הימן'.

19. לפנינו באיוב איתא 'אפו', ועין בהגהות רבי

מרש"י במחזור ויטרי דהסיבה שיחיד קורא אותן היא שאין להפסיק בפטירתו של יסוד העולם, אם כן מאי מקשינן לימא רבי יהודה היא, הלא אף לרבי שמעון הסובר שמשה כתב פסוקים אלו מכל מקום אין להפסיק בפטירתו של יסוד העולם, וצ"ע.

משה רבינו הקרוי 'מחוקק', ספון⁽²²⁾.

רבא אמר: איוב, בימי מרגלים היה.

והראייה לכך: **כתיב הכא** על איוב [א א'] **'איש היה בארץ עוץ, איוב שמו, וכתיב התב, בחומש במדבר [יג כ], שמשו רבינו אמר למרגלים לרגל את הארץ 'חיש בה עץ'⁽²³⁾, ולמד רבא בגזירה שוה מהמילה 'עוץ' המופיעה בספר איוב למילה 'עץ' המופיעה בפרשת המרגלים, שאיוב היה בימי מרגלים.**

ומקשה הגמרא: **מי דמי? הלא הכא באיוב, כתוב 'עוץ', ואילו התב גבי מרגלים כתוב 'עץ', ואין המילים שוות ללמוד מהם גזירה שוה.**

ומתרצת הגמרא: **הראיה שאיוב היה בימי משה היא מפני שכך אנו מפרשים את**

ומוסיפה הגמרא להקשות: **ואימא אולי איוב היה בימי יעקב, שגם בימיו מצינו את המילה 'אפוא', דכתיב שיעקב אמר לבניו 'אם כן אפוא זאת עשו'.**

ומוסיפה הגמרא להקשות: **ואימא, אולי איוב היה בימי יוסף, שגם בו מצינו את המילה 'אפוא', דכתיב 'איפה⁽²⁰⁾ הם רועים'.**

ומתרצת הגמרא: **לא סלקא דעתך. לא יתכן שאיוב היה בדור אחר מלבד דורו של משה רבינו. דהרי כתיב באיוב פרק י"ט פסוק כ"ג 'מי יתן בספר ויוחקו'⁽²¹⁾, וממילת 'ויוחקו' יש ללמוד שאיוב היה בדורו של משה. שהרי משה הוא דאקרי שנקרא 'מחוקק', דכתיב בפרשת וזאת הברכה על שבט גד**

'וירא ראשית לו', ראה שבט גד ליטול נחלה בארץ סיחון ועוג שהיא ראשית כיבוש הארץ, "כי שם חלקת מחוקק", קברו של

אליעזר משה הורביץ.

20. עיין בהגהות רבי אליעזר משה הורביץ שהעיר ד'איפה' שנאמר גבי יוסף הוא בה"א, ואילו שאר 'אפוא' דמוא כאן הוא באל"ף.

21. והוא סוף הפסוק דלעיל 'מי יתן אפוא ויכתבון מלי', וביאר בתורת חים דעיקר הלימוד הוא מ'אפוא' כדלעיל, אלא שמסוף הפסוק אנו למדים ללמוד את הגזירה שוה ל'אפוא' שנאמר במשה, ולא ל'אפוא' שנאמר במקומות אחרים. אבל לולי הגזירה שוה של 'אפוא' לא היינו למדים מ'ויוחקו' בלבד משום דאין זה פסוק מיותר.. ועיין מהרש"א.

22. על פי פירוש רש"י בחומש.

23. והקשה המהר"ל, הלא פסוק זה 'חיש בה עץ' משה רבינו אמרו, ואם כן מדוע לא למד מכך רבא שאיוב בימי משה היה כדברי רב לוי. וכתב המהר"ל דהתנאים שנחלקו בימי מי היה איוב, כל אחד נתכוון לתת טעם למעשה של איוב. דמאן דאמר בימי משה היה סובר, שראוי שיהיה איוב בימי משה משום שבימיו באה התורה לעולם והיה השטן מקטרג תמיד כמבואר בשבת דף ע"א, ולכן נתן הקב"ה לשטן את איוב להתגרות בו כדי להסיח את דעתו מכלל ישראל עד שהביאם לארץ ישראל, עין שם שהביא דכן איתא להדיא במדרש.

ומאן דאמר איוב בימי מרגלים היה, הוא סבר שראוי שיהיה איוב בימי מרגלים, משום שאיוב היה צדיק שבאומות והיה מגן עליהם, וישראל היו יראים מן הצדיק שמגן על האומות. ועין שם שביאר לפי זה את דעת כל האמוראים להלן

הפסוק 'היש בה עץ', דהכי קאמר להו, כך אמר להם משה לישראל:

ישנו בארץ כנען⁽²⁴⁾ לאותו אדם [איוב] ששנותיו ארוכות כעץ, שאיוב האריך ימים, ומגין על עמו כעץ המגן על היושבים בצילו⁽²⁵⁾.

וזה מה שאמר משה למרגלים לבדוק 'היש בה עץ', האם איוב שמגין על עמו עדיין חי. ומכך מוכח שאיוב בימי משה היה.

יטיב ההוא מדרבננו, אחד מהחכמים ישב קמיה לפניו דרב שמואל בר נחמני, ויטיב

וקאמר:

איוב, לא היה ולא נברא, אלא משל היה! וספר זה נכתב כדי ללמוד ממנו תשובות למקטרגים על מדת הדין, וכן ללמוד ממנו שאין אדם נתפס על צערו⁽²⁶⁾.

אמר ליה: עליך אמר קרא באיוב [א א] 'איש היה בארץ עוץ, איוב שמו'. וכיון שכתוב בפסוק 'היה', אין לומר שאיוב לא היה⁽²⁷⁾.

ודוחה הגמרא: אלא מעתה, שכל מקום שכתוב לשון 'היה' אין זה משל אלא ודאי הוא אירע. אם כן קשה מפסוק בשמואל ב'

דנחלקו מתי היה איוב, ודבריו יובאו להלן.

24. מוכח שאיוב היה בארץ ישראל, וקשה דבפסוק [איוב א,א] מבואר שאיוב היה בארץ עוץ. וביאר המהרש"א (לקמן גבי איוב מעולי גולה היה) דאחר כל המעשה של איוב בארץ עוץ נתיישב בארץ ישראל.

25. ופירש ה'שפתי חכמים' דלכן דרשו את הפסוק באופן זה ולא פירשו כפשוטו, שהרי לאחר מכן אמר להם משה 'ולקחתם מפרי הארץ' ואם כן ידע שיש להם עצים, ובהכרח דמה שאמר להם 'היש בה עץ' היינו אדם כשר, וכמבואר כאן דזהו איוב.

והנה, בהמשך הפרשה שם [פרק י"ד פסוק ט] אמר משה לעם 'אך בה' אל תמרדו ואתם אל תיראו... סר צילם מעליהם' ופירש רש"י 'סר צילם מגינם וחזקם, כשרים שבהם מתו, איוב שהיה מגן עליהם'. והוא על פי הגמרא בסוטה לה — א דכשהיו המרגלים בארץ מת איוב, והוא מתאים עם הסוגי' כאן.. ועיין ביד רמ"ה.

והקשה המהרש"א דמאחר והגמרא דחתה את הגזירה שוה, אם כן מנא לן דאותו איש כשר שמשו שלח לבדוק אחריו הוא איוב, הלא

אפשר שאדם כשר אחר היה. והביא שם דרש"י בחומש פירש כפשוטו 'אם יש בהם אדם כשר' ולא פירש שמדובר באיוב. [ועיין בשפתי חכמים].

ותירץ, דאיוב דומה לעץ, שאחר שכורתים אותו ואת ענפיו חוזר הגזע ומצמיחם, כמו שאמרו כאן 'ששנותיו ארוכות כעץ', 'וזה הענין נתקיים באיוב אחר שנכרת זרעו ובני ביתו שהם רמו לעני אילן ועליו, כמעט שאף הוא נכרת ולא נשאר רק גזעו, היה שוב מחליף בכפליים מבראשונה', ומכך ידעו דהצדיק שהמשילו משה לעץ הוא איוב.

26. בהגהות רמ"ש [בן הרש"ש] הביא ספר שמביא בשם חכם קדמון בימי רבינו הקדוש, כי מצא כתוב במגילה קדמונית שמשו רבינו ע"ה היה מוליך ומביא בידיו את ספר איוב לזקני ישראל בשעבוד מצרים, להראות להם דיש תקוה לכל בוטח בה' שאחר הרע יקבל ממנו טוב וחסד.

27. בבראשית רבה סובר ריש לקיש דאיוב אכן היה ונברא, אלא שהצרות והיסורים שבאו עליו היו משל, ולא אמר הכתוב שבאו עליו יסורים

הסוכרים שאיוב מעולי גולה היה: ממה ששנינו בברייתא: **ימי שנותיו של איוב, משעה שנכנסו ישראל למצרים, שאז נולד, ועד שיצאו, שאז נפטר.**⁽³¹⁾ ומוכח שאיוב היה בתקופת גלות מצרים, ולא היה מעולי גולה.

ומתרצת הגמרא: **אימא, אין כונת הברייתא 10-ב שנולד בשעה שנכנסו למצרים ונסתלק כשיצאו, אלא כונת הברייתא לומר שמספר שנות חיי איוב היה כמספר השנים שעברו משעה שנכנסו ישראל למצרים ועד [שעה] שיצאו.** שהם מאתיים ועשר שנים. ולעולם היה איוב מעולי גולה.

ועניין זה, שאיוב חי מאתיים ועשר שנים, מבוואר להדיא בספר באיוב. כי בפרק מ"ב פסוק י' נאמר: **'ויוסף ה' את כל אשר לאיוב**

[פרק י"ב פסוק ג'], כאשר נתן הנביא הוכיח את דוד, המשיל לו משל לעשיר אחד שהיה לו צאן ובקר הרבה מאד, **'ולרש אין כל, כי אם כבשה אחת קטנה אשר קנה, ויחיה, ותגדל עמו... ותהי לו לבת' מי הוה? וכי סיפור זה אירע בפועל? הלא אין זה אלא משל בעלמא, ואף על פי כן נאמר בפסוק 'ותהי'. ומוכח, שאף על פי שכתוב לשון 'היה', יתכן שהוא משל. ואם כן, הכי נמי, איוב משל בעלמא הוא.**

ומקשה הגמרא: **אם כן הוא, שאיוב אינו אלא משל, שמו ושם עירו, למה?!**⁽²⁸⁾

רבי יוחנן ורבי אלעזר, דאמרי תרוייהו שניהם אמרו: איוב, מעולי גולה היה⁽²⁹⁾, **ובית מדרשו, בטבריא היה!**⁽³⁰⁾

מיתבי קושיה על רבי יוחנן ורבי אלעזר,

שנחלקו בימי מי היה איוב, כל אחד נתכוון לתת טעם למעשה של איוב. ולמאן דאמר מעולי גולה היה, כתב המהר"ל דכאשר נתן השם יתברך את ישראל בגלות והיו חוזרים מן הגלות היה שטן מקטרג יותר דעתה אחר הגלות יחזרו לחטאם הראשון, ולכן נתן לו הקב"ה את איוב להתגרות בו כדי שיסיח דעתו מעם ישראל, וכן פירש המהר"ל לעיל למאן דאמר בימי מרגלים היה עין הערה 23 ועיין במהר"ל מה שהוסיף.

30. ואף על גב שנאמר 'בארץ עוף' יש לומר דהוא קודם שעלה מן הגולה. מהרש"א.

כתב הריטב"א דמה שנחלקו אמוראים באיוב, הוא משום שלא היה הספר הזה מפורסם אצל הכל אלא גנוז אצל יחידים, ומחמת זה נשתקע ענינו.

31. כמבואר בסוטה לה — א דאיוב נסתלק מיד לאחר שיצאו מצרים. ועיין בחתם סופר.

אלא להודיעך שאם היו באים עליו היה עומד בהם. וכתבו התוס' דמי שאמר כאן דאיוב לא היה ולא נברא אין כוונתו כריש לקיש, שהרי אם כן לא קשה 'שמו ושם עירו למה' שהרי רצו להשמיענו מי הוא אותו צדיק שיכל לעמוד באותם יסורים.

וצ"ב מדוע הוכיחו זאת התוס' רק מכאן, והלא אפשר להוכיח זאת מדלעיל דאמר לו עליך אמר הכתוב וכו', דהלא אם אכן איוב היה שפיר אמר הכתוב 'היה', ועין בספר 'קקיון דיונה'.

28. יתכן שזהו ביאור קושית רב שמואל בר נחמני דלעיל מהפסוק 'איש היה בארץ עוף', והיינו שמתחילה פירשה הגמרא דנתכוון להקשות מתיבת 'היה', וע"ז מקשי, ומתרצת הגמרא דנתכוין להקשות משמו ושם עירו המוזכרים בפסוק זה.

29. לעיל הבאנו דברי המהר"ל דהתנאים